

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
*Prodesse
Conamur*

SEPTEMBER 2016

De Tonnenberg, van bouwland tot bouwterrein

Ad Habets

Elke stedenbouwkundige wordt in zijn werk geconfronteerd met een bestaande situatie. Het is zijn taak deze te veranderen. Daarbij ziet hij zich gesteld voor vragen als: wat biedt het terrein voor aanknopingspunten, wat behoud ik, wat wis ik uit? Ook de ontwerper van het plan voor de Graaf Ottobuurt heeft deze vragen moeten beantwoorden. Het bouwland dat hier was, de moestuinen, akkers en veldwegen, heeft hij uitgewist en vervangen door straten en bouwterreinen. Maar sporen van het oude bouwland zijn in zijn plan achtergebleven. Een zestal gebouwen, vier aan de Hommelseweg en twee aan een veldweg bij Sint Marten, zijn daarin het meest opvallend. Ondanks de ogenschijnlijke rigiditeit van het plan met zijn rechte straten leken deze gebouwen zorgvuldig ingepast, alsof aan hun bestaan door de ontwerpers waarde werd gehecht.

Wat waren dit voor gebouwen, waarvoor dienden ze, wie woonden er, waarom bleven ze staan, wat is er mee gebeurd? In ruimere zin rees de vraag: hoe zag dit gebied eruit voordat er werd gebouwd? Zijn daar beelden van bewaard gebleven?

Voor een antwoord op deze vragen bestudeerde ik topografische kaarten van 1773 tot 1900, kadastrale kaarten met registers en leggers vanaf 1832 en verkoopcharters van daarvoor. Ik bracht de kaarten op gelijke schaal en importeerde ze in het stedenbouwkundig tekenprogramma Vectorworks, zodat ik ze kon vergelijken met de huidige kadastrale kaart en de topografie. Ik zocht beeldinformatie in het Gelders Archief, getekend en fotografisch en sprak met een bewoner, wiens familie al voordat de bouw een aanvang nam in boerderij De Tonnenberg woonde. Dit artikel is opgebouwd als een beeldverhaal met uitgebreide bijschriften.

De Tonnenberg

In een vlak land als het onze heeft bijna iedere terreinverheffing een naam. De heuvel van Sonsbeek heet Hartgersberg. Verderop liggen de Braamberg, Heselberg, Jacobiberg

en Mussenberg (Klarendal). De Tonnenberg is een relatieve steilte die behoort tot dezelfde terreinverheffing als de Hartgersberg. Bekijk je Sonsbeek vanaf de St. Jansbeekkant dan zie je de villa op de Hartgersberg. De helling stijgt achter de villa verder en bereikt zijn hoogste punt bij de Belvédère. Zou je anderhalve eeuw geleden Sonsbeek vanuit het zuidoosten zijn genaderd, van de kant van de Hommelsestraat dus, dan zou je een soortgelijk reliëf hebben waargenomen, een duidelijk oplopend terrein op de voorgrond en daarachter de bomen van het landgoed. Die helling aan de zuidoostkant van het landgoed had een eigen naam: Tonnenberg. Het is dezelfde heuvel als waar de villa op ligt, maar van opzij gezien. Het was ook de naam van een boerderij aan de voet van die helling even ten noorden van Sint Marten(skerkhof). In negentiende-eeuwse kadastrale registers werd de veldnaam Tonnenberg gebruikt ter aanduiding van veel percelen tussen Apeldoornseweg, Braamberg, Hommelseweg en Sint Marten.

De topografische kaart uit 1894, een weergave van de toestand kort voor de start van de bouw in de Graaf Ottobuurt, toont

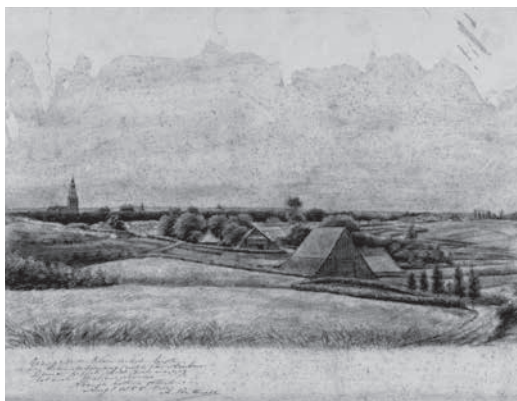
Topografische kaart uit 1894, bewerkt door de auteur.

schematisch het reliëf. Omdat de 10-meter isohypsen (hoogtelijnen) in het park doorgetekend zijn, wordt de situatie van de morfologische samenhang van Sonsbeek met de Tonnenberg duidelijk. De drie plukjes groen markeren subtoppen. De onderste pluk lag waar nu het plantsoen aan de Pontanuslaan is. De bovenste, tussen de cijfers 40 en 50, is

het nog altijd bestaande bosje op de Braamberg. De hoogtelijnen vertonen typische inkepingen. Daar snijden holle wegen in een heuvel. De Kluizeweg achter het Park Sonsbeek is er zo een. Hij heette vroeger ook de Holleweg. Ook vanuit Sint Marten gaat een veldweg noordwaarts via een insnijding en eindigt bij het genoemde bosje. De meeste

veldwegen lopen dood. Ze dienden als toegangsweg tot de akkers. De Hommelseweg loopt dicht langs de zogenaamde Klarenbeekse hoogten rechts.

De Hommel en Hommelseweg rond 1855

Arnhem gezien vanuit het noorden, vanaf de Klarenbeekse Hoogten op de Hommelseweg in 1855 door Alexander Verhuell. (Gelders Archief 1551-3870)

Het Gelders Archief bewaart een tekening van Alexander Verhuell uit 1855 die, volgens het bijschrift van de tekenaar, gemaakt is vanaf de Klarenbeekse hoogten.¹ Op de voorgrond ligt een tabaksschuur langs de Hommelseweg, op de achtergrond rechts is het oude stationsgebouw te zien. De flauwe boomloze helling rechts is de Tonnenberg. Hij wordt onder een scheve hoek gezien. De rechterbladrand valt ongeveer samen met het tracé van de latere St. Antonielaan. Het is deze helling waar vanaf 1895 de Graaf Otto-buurt zou verrijzen.

Om het standpunt van de tekenaar te bepalen heb ik het perspectief van deze tekening vergeleken met oude en nieuwe kadastrale kaarten. Ook elementen op de achtergrond kwamen van pas. Boven de horizon zijn drie gebouwen zichtbaar: links de Eusebiuskerk die van opzij en iets van achteren wordt gezien, rechts daarvan de lage spits van de Nicolaaskerk die zich tot de sloop in 1858 bevond op de hoek Ketelstraat/Koningstraat en nog verder naar rechts de koepel van de in 1852 gebouwde kerk op het Jansplein.

Op grond van de relatieve positie van de voor en achtergrondelementen situeer ik het standpunt van de tekenaar op de Jacobiberg, enkele meters onder de top, die op 60 meter boven N.A.P. ligt.

Over de schuren op de voorgrond valt nog meer te zeggen. Als mijn reconstructie van het standpunt klopt zijn de tabaksschuren aan de hoge kant van de Hommelseweg dezelfde als die waarover in 1990 A.S. Stemp-her schreef in *Arnhem de Genoeglijkste*. Hij bespreekt daarin de veiling van het huis Den Hommel in 1842. De veiling betrof twee percelen die afzonderlijk aan bod kwamen. Aan de westkant van de weg het goed Den Hommel, met herenhuis en boerenwoning en een totale oppervlakte van 5130 ellen.² Huis De Hommel is op de tekening niet zichtbaar. Het gaat schuil achter de kap van de grote tabaksschuur. De kap rechts van de schuur, met de nok dwars op de straat, hoort bij de boerenwoning van het goed De Hommel, evenals het geboomte rechts van de kap. Bij de veiling in 1842 wist Baron van Heeckeren het hele goed De Hommel in bezit te krijgen. Zijn kleinzoon zou het in 1895 verkopen aan de N.V. Arnheemsche Bouwgrond-maatschap-pij (ABM), die de gebouwen in 1901 sloopte.

Een schuur met woning

Tabaksschuur aan de Hommelseweg getekend door Alexander Verhuell in 1837 (Gelders Archief 2039-4141)

Aan de overkant van Den Hommel lag een 1,8 ha groot perceel. Daarop stond volgens de veilingadvertentie een 'boerenwoning met

achterhuis en een afzonderlijk staande grote tabaksschuur waarin een nieuwe woning is gebouwd'. Dit perceel was volgens mijn reconstructie een langgerekt grondstuk van 200 meter langs de Hommelseweg en 60 meter diep tegen de helling. De 'grote tabaksschuur' prijkt op de voorgrond van Verhuells tekening, de boerenwoning ligt in het midden. Verhuell had de schuur op de voorgrond in 1837 ook al van de andere kant getekend.³ Hij was toen 15 jaar oud. De tekening is in veel opzichten onbeholpen, maar hij laat wel goed zien wat bedoeld wordt met een tabaksschuur, waar een woning is ingebouwd.

Arbeidershuisjes

Arbeiderswoningen aan de Hommelseweg tegenover de St. Antonielaan in 1933. (Gelders Archief 1501-04-4224)

Toen in 1895 de bouw in de Graaf Ottobuurt een aanvang nam, had de oostkant van de Hommelseweg al een gedaanteverwisseling ondergaan. De tabaksschuur en de boerenwoning waren in de jaren '80 vervangen door rijen arbeidershuisjes, zoals ze ook veel in Klarendal en Spijkerbuurt voorkwamen. Ze stonden vlak langs de weg. Het was een armoedig gezicht dat de verkoop van percelen aan de overkant niet zal hebben begunstigd. In 1933 werden ze afgebroken. De opname is van vlak voor de sloop van het laatste rijtje van zeven woningen. Dit rijtje stond op dezelfde plek als de grote tabaksschuur. Rechts op de foto is de hoek met de St. Antonielaan te zien.

De begraafplaats

Toegangsgebouw van de Algemene Begraafplaats Onder de Linden (Gelders archief 1501-04 – 9147)

Verder zuidwaarts was in 1852 een nieuwe begraafplaats aangelegd. Het katholieke gedeelte lag aan de Hommelseweg, het protestantse en algemene gedeelte daarachter. Het terrein was toegankelijk via een markant poortgebouw aan Onder de Linden. De begraafplaats bleek al snel te klein. In 1874 opende de gemeente Arnhem de nieuwe begraafplaats Moscowa. Op Onder de Linden werden alleen nog mensen begraven die daar al een familiegraf hadden. Het poortgebouw zou in 1962 worden gesloopt. De foto is van dat jaar.

Twee boerderijen

De boerderij van A. Dericks aan de Apeldoornseweg 212. (Gelders Archief 1501-04 – 1163)

Aan de westkant van het plangebied lag de Apeldoornseweg met de eerste villa's aan de kant van Sint Marten. Verder naar boven de entree van Sonsbeek en dan aan de oostkant van de weg, op ruime afstand van elkaar, twee boerderijen. Het meest zuidelijke boerderijtje, huisnummer 212, stond op de plek waar in 1915 de HBS voor Meisjes werd gebouwd, het tegenwoordige ROC RijnIJssel aan de Apeldoornseweg. De laatste bewoner was A. Dericks. Hij verhuisde in 1913/1914 naar de Bosweg.⁴ Rond het huis stond een singel van lindebomen. De foto laat zien dat het gebouw op een verhoogd terrein lag. Dit boerderijtje markeerde de noordgrens van het plangebied van de ABM. Het viel er net buiten en zou in 1898 in een grote transactie verkocht worden aan de Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed Sonsbeek van Hendrik Kooij jr., de ontwikkelaar van de Transvaalbuurt. Deze verkocht het, met uitzondering van de bouwterreinen in de Transvaalbuurt, op 9 augustus 1899 door aan de gemeente Arnhem.⁵

Moestuinencomplex

Het moestuinencomplex omstreeks 1910. (Gelders Archief 1501-04 – 1178)

Er bestaan ook oude beelden van de omgeving van dit boerderijtje. Een daarvan is een foto genomen vanaf de eerste verdieping van een woning aan de St. Peterlaan, juist achter de lindesingel langs, in noordelijke richting. Er lag een moestuinencomplex dat door de gemeente werd verpacht, nadat zij in 1899 de restanten van het landgoed Sonsbeek van

ontwikkelaar Hendrik Kooij jr. had gekocht. Op een gemeentetekening uit 1909 wordt het gebied aangemerkt als verpacht van 1907 tot 1913.⁶

We mogen aannemen dat deze foto, die rond 1910 is genomen, de sfeer, misschien zelfs de indeling weergeeft zoals die bestond in de negentiende eeuw. Alle grond rond de 'boerderij van Dericks', dus ook het gebied ten zuiden daarvan, waar de ABM haar hand op wist te leggen, werd in het kadaster van 1832 al aangemerkt als 'tuin/moesgrond'. De Tonnenberg was de groententuin van de stad.

De tweede boerderij

Gezicht vanaf het begin van de Kluizeweg op een boerderij gelegen bij de Apeldoornseweg getekend door W.J. Willemsen. (Gelders Archief 1551 – 3919)

In de verte, afstekend tegen de horizon, ligt een tweede boerderij. Rechts daarvan de Braamberg, waar de percelen wat groter zijn. Waarschijnlijk werd hier graan verbouwd.

De bekende Arnhemse tekenaar en schilder Willem Jan Willemsen heeft in het begin van de twintigste eeuw een fraaie tekening van deze boerderij gemaakt. Zijn standpunt was vlakbij de splitsing Apeldoornseweg/Kluizeweg. Rechts staan de bomen van Sonsbeek. Boven het dak van het huis steekt de toren van de Eusebiuskerk. Tussen de bomen en het huis is nog juist het dak van het boerderijtje van Dericks met de lindesingel zichtbaar. Links daarvan de topgevels van huizen aan de St. Peterlaan. Het manshoge takkenscherm diende als wildkering.

Boeren gaan in vastgoed

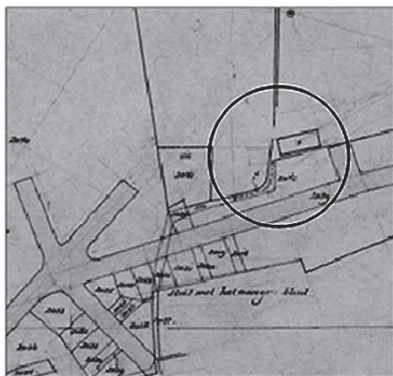
Het straatje Sint Marten ging naar het noorden toe over in een veldweg. Die maakte eerst een scherpe bocht naar rechts en vervolgens naar links. Daar lagen nog twee boerderijen. Ze waren met bijbehorende grond in 1833 respectievelijk 1845 door baron van Heeckeren gekocht van de boeren eigenaars en daarna verpacht.⁷ Ze waren nog steeds verpacht toen de Arnhemse Bouwgrondmaatschappij ze in 1895 van de volgende baron overnam. De pachters kregen dus te maken met een nieuwe huisbaas, die hun land nodig had voor stadsuitbreiding. Van de ABM mochten ze blijven wonen, zelfs eigenaar worden van de boerderij met een klein erf, maar de rest van de grond waren ze kwijt.

De westelijke boerenwoning werd in 1896 verkocht aan de zittende bewoner, landbouwer Hendrik Wigman. Zijn vader Derk had de boerderij met land al sinds 1870 in pacht. Toen Derk in 1893 overleed nam zijn zoon het bedrijf over. De boerderij zou op het binnenterrein van een bouwblok komen te liggen, maar met een uitweg op de Sloetstraat. Aan het begin van de Sloetstraat op de hoek met de Hommelseweg kocht Hendrik nog bouwterrein bij en stichtte er vier panden met acht beneden- en bovenwoningen. Later kocht hij nog twee panden aan de Leoninusstraat. Hij bezat bovendien zes huisjes aan de Neerlandstuinstraat in Klarendal. We kunnen stellen dat deze boer niet langer leefde van

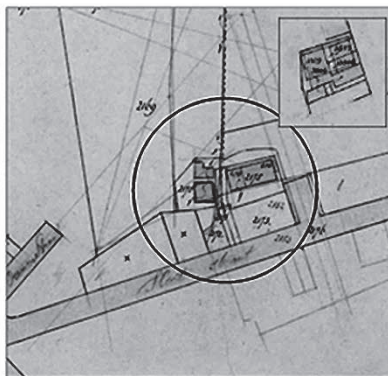
zijn land maar van zijn huizen. Na verkoop van de boerderij aan de Sloetstraat verrees daar in de jaren '10 een fabriekje waar apparaten voor de bereiding van limonade werden gemaakt.

Wigmans buurman, Piet Valen, deed iets dergelijks. Volgens het adresboek van de gemeente Arnhem kwam hij in 1889 op Sint Marten nr.100 wonen, de oostelijke boerderij, Tonnenberg genaamd. Hij was voorman van beroep, maar werd (ook?) boer en pachter van de baron. In 1897 kocht hij de boerderij met een grondstuk van 656 m2 van de ABM.

De vraag rijst dan: waarom koopt een boer een boerderij zonder land als hij weet dat er binnen een paar jaar huizen omheen staan? En andersom: wat moet een ontwikkelaar met een boer in zijn blok, als hij daaromheen percelen voor woningbouw wil verkopen? Het is zeer waarschijnlijk dat koper en verkoper van elkaar wisten dat voortzetting van het boerenbedrijf niet de bedoeling was. Valens overige activiteiten in de buurt bevestigen dat. In 1904 liet hij aan de oostkant van de Van Slichtenhorststraat drie panden voor de verhuur bouwen door meestertimmerman Gieben, een aannemer die ook elders in de Graaf Ottobuurt actief was. In 1906 sloopte hij de boerderij en bouwde in plaats daarvan drie panden met zes woningen aan de Van Slichtenhorststraat met twee flinke schuren daarachter (bereikbaar vanaf de Sloetstraat). In een van de huizen ging hij wonen met zijn grote gezin, de rest verhuurde hij. Dus ook

hulpkaart kadaster 1895 toont de oude veldweg en de nieuwe Sloetstraat en de contour van boerderij de Tonnenberg

hulpkaart kadaster aug. 1896 met de nieuwe perceelgrenzen van Wigman en Valen. Ze delen de uitweg naar de Sloetstraat.
Inzet: nieuwe bebouwing op het perceel van Valen, 1906.

Situatie van de uitweg op de Sloetweg van de boerderijen van H. Wigman en P. Valen.

boer Valen ging in vastgoed.

Merkwaardig is nu dat hij in de schuren ook koeien hield. 's Zomers graasden zij in Malburgen en op de weide van Sonsbeek, 's winters stonden zij op stal aan de Sloetstraat. Leefde Piet Valen van zijn woningen, van zijn koeien of van beide? Was de veeteelt meer dan een liefhebberij? Dat lijkt zo, want na zijn overlijden in 1931, ging zijn zoon Frits ermee door. Tot 1962 hebben in de Sloetstraat koeien op stal gestaan. Dit laatste werd mij verteld door kleinzoon Adriaan Valen, die woont in een huis dat nog door zijn grootouders is gebouwd. Hij verhuurt nog steeds woningen in het blok. De woningen aan de overkant van de Van Slichtenhorststraat zijn verkocht. De schuren zijn nu 's winters in gebruik als botenstalling. Adriaan is een fervent zeezeiler.

De paradoxale situatie van twee boerderijen aan een veldweg, die in de verkaveling van een stadsblok worden opgenomen, is goed te zien op een hulpkaart van het kadaster uit 1897. Omdat Wigman en Valen al op de boerderijen woonden voordat sprake was van plannen voor dit gebied, zullen de ontwikkelaars met hen in overleg zijn getreden over de toekomst van hun bedrijf. Met de aankoop van de grond van de baron werd de ABM hun nieuwe huisbaas. De directeurs van de ABM, de architecten Nieraad en Van Gendt, kwamen in 1889 aan de Apeldoornseweg wonen. Hun gelijktijdige verhuizing van de Kastanjelaan is opmerkelijk. (Piet Valen verhuisde in 1889 naar Sint Marten.) Beraamden de architecten toen al plannen of kwamen ze hier op het idee? Het plangebied was bijna hun achtertuin. Waarschijnlijk kenden zij de boeren al voor 1895. Een zondagswandeling vanuit Sint Marten bracht hen onvermijdelijk langs de twee boerderijen. Zij zouden die later zorgvuldig in hun plannen opnemen. Het is wel zeker dat beide partijen van elkaars plannen op de hoogte waren. De boeren zouden van de deal niet slechter worden. Zij gingen huizen bouwen om te verhuren en profiteerden zo mee van de stadsuitbreiding. Wigman en Valen illustreren het aanpassingsvermogen van boeren aan de rand van de stad.

De laatste boerderij

De boerderij van Theo Smaak.

Aan het einde van Sint Marten, net voorbij de Nijhoffstraat lag een flinke boerderij, het laatste gebouw van de straat. Ooit hoorde hij bij Sonsbeek, maar bij een grote transactie in 1884 was hij overgegaan in handen van William Etty, de ontwikkelaar van de woonbuurt Sint Marten. In 1896 verkocht kastelein Martinus van den Elzen de boerderij aan steenfabrikant Arnold Mos. Het is mogelijk dat schuur en erf van de boerderij een rol hebben gespeeld in de opslag en levering van bakstenen op de bouwplaatsen in de nieuwe Graaf Ottobuurt.

In 1910 zou Mos het pand verkopen aan koopman Theo Smaak. Die begon er een zuurkoolfabriekje. Veel vrouwen uit de buurt vonden er werk. Zuurkool was in de Eerste Wereldoorlog een distributieartikel. Er was een enorme vraag naar. Op het terrein naast de boerderij lagen honderden tonnen met zuurkool opgeslagen. De verdiensten waren zo goed dat Smaak in 1920 een huis op de Markt kon kopen, maar hij hield het daar niet lang uit. Na een jaar deed hij het huis over aan zijn broer en keerde terug naar de De Wiltstraat, waar hij tot zijn dood in 1962 bleef wonen.⁸ De foto uit de jaren '50 toont de grote boerderij op de grens van Sint Marten en de De Wiltstraat. Op het terrein

ernaast zou later buurthuis De Hommel worden gebouwd. In 1964 kwam de boerderij in handen van Johan de Bruin, die hem sloopte en er een garagebedrijf bouwde.

Tot zover een overzicht van de Tonnenberg aan de vooravond van de grote stadsuitbreiding. Op sommige vragen kon helaas geen antwoord worden gevonden, bijvoorbeeld hoe de Tonnenberg aan zijn naam kwam of details over de contracten van de ABM. Zouden er nog bewoners zijn uit het blok Sloetstraat-Jacob Cremerstraat-Van Slichtenhorststraat met herinneringen aan het boerenbedrijf dat 's winters het binnenterrein beheerste? En stamt de voormalige boerenschuur aan de Naell Tynnegieterstraat, schuin op de rooilijn bij de hoek met de Hommelseweg ook nog uit de periode van voor de grote stadsuitbreiding? Tegenwoordig bevat die schuur drie woningen, was dat meteen al gepland? Dat brengt ons bij het stedenbouwkundig plan voor de nieuwe wijk. Stof voor een volgend artikel.

Over de auteur

Ir. A.C.I.M. Habets is stedenbouwkundige en docent stedenbouwkunde aan de Academie van Bouwkunst.

Noten

1. GldA 1551 – 3870
2. In 1816 was in Nederland het metrieke stelsel ingevoerd. Oude oppervlaktenamen raakten niet direct in onbruik. De 'roede' werd nog lang gebruikt voor are, de 'el' voor vierkante meter. De advertentietekst voor de veiling luidde: 'Eene HEERENHUIZING met ERF, geschikt tot ZOMER- en WINTERVERBLIJF, van ouds genaamd Den Hommel, gelegen een kwartier van de Stad Arnhem aan den ouden Deventerschen Weg in een fraai Dal tusschen Klarenbeek en Sonsbeek, met daarbij staand KOETSHUIS en STALLING, vruchtbare TUINGROND, BOEREN-DAGHUURDERS-WONING, te zamen bevattende 51,30 Ellen.' Het tweede perceel betrof: 'eene BOERDERIJ, tegenover Den Hommel, aan de oostzijde van den Deventerschen Weg gelegen, bestaande in BOEREN-WONING met ACHTERHUIS, eene afzonderlijk staande groote TABAKSSCHUUR, waarin eene nieuw gebouwde DAGHUURDERS-WONING, TUINGROND, BOOMGAARD en best BOUWLAND. Voorts een voor weinige jaren nieuw gebouwd stenen TUIN- of ZOMERHUIS, van waar men een zeer fraai en ver uitzigt over de Betuwe naar de Nijmeegsche Bergen heeft, te zamen bevattende 1,80,80 Ellen.
3. Dit is dezelfde schuur als weergegeven op een jeugdtekening van Verhuell uit 1837, maar dan gezien vanaf de straatkant, GldA 2039 - 4141.
4. Nieuw Arnhemsch adresboek 1913, p.109 en 1914, p.101; GldA 1611-59/59/-0109 en -60/60-0101
5. GldA 2066-2.10.1 - 206
6. Kaart van het Bouwland, eigendom der Gemeente Arnhem, 1909, GA 1506-1079, microfiche 1391 A
7. De oostelijke boerderij, omvattende de percelen N404, 405, 406 en 408, met een gezamenlijke oppervlakte van 1,4194 ha, werd 10 mei 1833 gekocht van het echtpaar Bessel Janssen en Elske van Someren. De westelijke boerderij, omvattende de percelen N409, 410 en 411 kocht Van Heeckeren bij veiling op 23 december 1844. Verkoper was Hendrik Walters, boekhouder, erfgenaam van de boer.
8. Het verhaal van Smaak heb ik vernomen uit de mond van zijn neef Adriaan Valen. Het verhaal van 'ome Smaak' was legendarisch in zijn familie. Theo Smaak (1879-1962) was getrouwd met Anna Valen (1880-1978), dochter van Piet Valen, eigenaar van de boerderij aan de Sloetstraat 66, die nog steeds in bezit is van zijn kleinzoon Adriaan.